

Əl-Fərabinin mədəniyyət fəlsəfəsi

Buludxan Xəlilov,

ADPU-nun professoru, filologiya elmləri doktoru

Fərabî “Mədəni siyasət”, “Mədəniyyət söhbətləri” əsərləri ilə mədəniyyət fəlsəfəsi sahəsində önəmli işlər görmüşdür. Onun düşüncə sisteminin mərkəzində insan dayanmışdır. Fərabiyə görə, insan xoşbəxt olmaq üçün yaradılmışdır. İnsan övladı xoşbəxtliyə müxtəlif cür yanaşır. Bəziləri xoşbəxtliyi maddi durumda, sərvətdə, bəziləri gücdə görürlər. Əslində isə əsas xoşbəxtlik biliklə bağlı meydana çıxan xoşbəxtlikdir. Bu isə insanın yetkinləşmiş ağılı ilə mümkün olur. Hər kəs belə bir xoşbəxtliyə çata bilməz. Ona yalnız peyğəmbərlər və filosoflar çata bilirlər.

Fərabiyə görə, hər bir insan anadan olarkən yaxşı və pisliliyə eyni dərəcədə yaxındır. Ona görə də özünü xoşbəxt görəcək hər bir insan xeyirli davranışlar qazanmalı və bunları qorunmalıdır. Yalnız pis vərdiş və davranışdan uzaq, ancaq yaxşı vərdiş və davranışa bağlı olan insanlar xoşbəxt ola bilirlər.

Fərabiyə görə, fərdlərin, toplumların xoşbəxtliyi dörd dəyərə sahib olmaqla mümkündür: nəzəri dəyərlər, fikri dəyərlər, əxlaqi dəyərlər və əməli dəyərlər.

Nəzəri dəyərlər bilgi ilə bağlı dəyərdir. Bilginin ən yüksək və son həddi isə Tanrı ilə bağlılığı ifadə edir. Nəzəri dəyərlərin bir qismi anadangəlmə olur. Bir qismi isə sonradan həyatda qazanılır.

Fikri dəyərlər hər hansı bir məsələ barədə düşüncənin ən yaxşı və gözəl olanıdır. Yüksək əxlaq sahibləri və qanun qoruyucuları mütləq bu dəyərə sahib olmalıdır. Fikri dəyərlər həyatda və həyatın bütün sahələrində faydalı, gərəkli, gözəl olanları araşdırıb meydana çıxartmaqdır.

Əxlaqi dəyərlər insanın öz iradəsi ilə etdiyi işlərdə hər cür asılılıqdan uzaq qalaraq ən düzgünü, yaxşını, gözəli etməsidir.

Həqiqətən də yaxşı, düzgün, gözəl dəyərlər digər dəyərlərlə birlikdə mövcud olan və hər kəs tərəfindən mənimsənən dəyərlərdir.

Əməli dəyərlər insanın qabiliyyəti, istedadı çatdığı söhbətlərdə özünü təsdiq etməsidir. Bu dəyəri insanlar dövlət və toplum tərəfindən öyrənir, əldə edirlər. Öyrətmə üstün biliyi olanların və hər şeyi öyrənənlərin vasitəsilə baş verir.

Fərabiyə görə, dəyərli həyat ideal bir toplumda gerçək olur. İdeal toplum isə ancaq dəyərlərdən qaynaqlanmaqla düzgün bir yol tapır. İdeal, düzgün və düzənli yol bir dövlət sistemi deməkdir. Bu mənada dövlət fikrinin haradan qaynaqlandığını araşdıraraq Fərabî dörd fərqli qaynaqdan bəhs etmişdir. Həmin qaynaqlar dörd fərqli yanaşma da adlandırmaq olar.

Birinci yanaşmaya var olan varlıqların yanaşması kimi baxmaq olar. Burada insan övladı içində yaşadığı gerçəklikdə mükəmməl bir düzən olduğunu görmüş və bir-biri ilə əlaqələrində bənzər işlər görmək istəmişlər. Dövlət düşüncəsi də buradan yaranmış, sivilizasiya və mədəniyyət bunun sayəsində inkişaf etmişdir.

İkinci yanaşmaya təbii yanaşma demək olar. Bu yanaşmaya görə, insan övladı öz vücudunda gördüyü düzənli işlərin fərqi var bilmiş, toplumun da buna bənzər bir şəkildə düzənlənməsinə uyğun olmağı qənaətinə gəlmişdir. Bu cür dövlət deyilən idarəetmə ortaya çıxmışdır.

Üçüncü yanaşma fikri yanaşma adlanır. Bu yanaşmaya görə, anadan mədəni doğulan insan xaos və anarxiyaya nifrət etmiş və bunu toplum həyatında da yerinə yetirmək istəmişdir. Nəticədə dövlət fikri meydana çıxmışdır.

Dördüncü yanaşma ədalət yanaşması adlanır. Bu yanaşmaya görə, yaranışı etibarlı ilə xoşbəxt yaranmış insan oğlu xoşbəxtliyini qoruyub saxlayan ən önəmli ünsürün ədalət olduğunu görmüşdür. Ədaləti diqqətdə saxlamaqla, nəticədə dövlət fikrini ortaya çıxarmışdır.

Fərabî insan toplumlarını tam inkişaf etmiş və az inkişaf etmiş toplumlarına ayırmışdır. Tam inkişaf etmiş toplumları isə üç kateqoriyaya bölmüşdür: kiçik (şəhər toplumu), orta (dövlət toplumu), böyük (imperator toplumu). Eyni zamanda az inkişaf etmiş toplumları ailə, küçə, məhəllə və kənd toplumları olmaq üzrə dörd qrupa ayırmışdır.

Fərabî dövlətləri kamil, mükəmməl və kamil, mükəmməl olmayan qruplara bölmüşdür. O, kamil, mükəmməl olmayan dövlətin dörd fərqli formalarını da göstərmişdir: azmış dövlət, qayda-qanuna riayət etməyən dövlət, dəyişə bilən dövlət, cahil dövlət.

Fərabî kamil, mükəmməl dövləti sağlam bir orqanizmə bənzədir. Sağlam orqanizmdə hər orqanın öz vəzifəsi var və onların birgə fəaliyyəti sayəsində insan bədəni sağlam olur. Bu mənada kamil, mükəmməl dövlətdə də rəhbərin yaxşı işləməsi başçı, liderlə bağlıdır. Bu baxımdan başçılarda, liderlərdə bəzi özəl keyfiyyətlər olmalıdır ki, dövləti yüksək səviyyədə idarə edə bilsinlər. Odur ki, mükəmməl, kamil dövlətin başçısı, lideri, hər şeydən əvvəl, sağlam bədən sahibi olmalıdır. Onun aydın zəkası, güclü hafizəsi, anlamaq və dəyərləndirmək qabiliyyəti, özünü ifadə və üslub gözəlliyi, biliyi və bilik əldə etmək həvəsi başqalarından

fərqlənməlidir. Mükəmməl və kamil dövlətin başçılarında, liderlərində doğruluq, dürüstlük məziyyətləri, kişiliyinə və şərəfinə sahib olmaq, ədalətli davranmağa önəm vermək, qərarlı, cəsur, gözütox, geniş ürəkli olmaq keyfiyyətləri də özünü göstərməlidir. Fəribi bu keyfiyyətlərə sahib başçını, lideri “İmam”, “Başçı” adlandırır və onun mükəmməl toplum yaradacağını qəbul edir.

Fəribi yuxarıda qeyd olunan keyfiyyətlərin hamısının bir insanda olmasının mümkün olmadığını fərqi nə varır. Onu da qeyd edir ki, bilikli, qanun və qaydaları bilmək, ortaya çıxan məsələlərə çarə tapmaq, güclü zəkaya və insanları razı salmaq qabiliyyətinə malik olmaq, müharibə məqamlarında güclü iradəyə və qərarlı olmağa sahib olmaq keyfiyyətləri mütləq mükəmməl, kamil dövlət başçısında özünü göstərməlidir.

Fəribinin mədəniyyət konseptini doğru, dürüst anlamaq üçün “Bilgilərin mövzusu” adlı kiçik bir kitabını açıqlamaq gərəklidir. O, adı qeyd olunan bu əsərdə elmləri sistemləşdirmiş, qədim Yunanıstandan Romaya, oradan da xristian sxolastizminə keçmiş elmləri təsnif etmişdir. Onun təsnif etdiyi elmlər belədir:

1. Dil elmləri: burada qrammatika, sintaksis (morfologiya və sintaksis) özünə yer alırdı.
2. Məntiq elmi.
3. Riyaziyyat elmləri: buraya hesab, həndəsə, bəşəriyyət, astronomiya, musiqi elmlərini daxil edirdi.
4. Fizik və metafizik elmləri: burada təbiət elmləri qeyd olunurdu.
5. Mədəni elmlər: burada əxlaq, siyasət, anlayış tərz, kəlam elmləri özünə yer alırdı.

Fəribi elmləri bu cür təsnif edərək qeyd edirdi ki, insanlardan hansı elmdən nəyi əldə etməyi kor-koranə deyil, bilərək və görərək öyrənməyə çalışır. Bunun sayəsində onların hansının daha üstün, hansının daha yararlı, hansının daha sağlam, hansının qüvvətli, hansının gerçək, hansının daha zəif olduğunu anlayır. Deməli, insanlar bu elmlər sayəsində onları bir-biri ilə müqayisə edə bilər.

Fəribi elmlər içərisində “mədəni elmləri”i ən önəmli elm hesab edir. Onun fikrincə, elmlərin məqsədi xoşbəxtliyin əldə olunmasından ibarətdir. Xoşbəxtliyi isə çoxlarının hesab etdiyi qədər zənginliklə, maddi sərvətlə əldə etmək olmur.